

Janko Prunk

RADIČ IN SLOVENCİ 1919—1928

Referat na 22. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Brežice—Krško, 27.—29. 9. 1984.

Raziskovati problematiko Radićeve penetracije v Slovenijo pomenja raziskovati eno temeljnih vprašanj slovensko-hrvaškega odnosa med obema vojnama. Ta odnos je bil za slovenski narod v Jugoslaviji zelo pomemben. Preko Hrvatov so Slovenci politično in geografsko vstopili v jugoslovansko državo in ves njihov razvoj v tej državi je organsko bistveno pogojen z njihovim političnim odnosom do Hrvatov. Pomena tega odnosa se je le redko zavedala kakšna odločilna politična sila na Slovenskem, oziroma je le redko vodila takšno politiko, ki bi bila v prid slovensko-hrvatskim odnosom in slovenski in hrvaški uveljavitvi v jugoslovanski državi. Zlasti ni tega počela vodilna slovenska politična sila v dvajsetih letih — Slovenska ljudska stranka.

Tudi slovensko zgodovino pisje do sedaj temu odnosu ni polagalo posebne pozornje, medtem ko je bil odnos do Beograda le že precej analiziran. S svojim referatom želim predvsem odpreti to problematiko za temeljito raziskovanje in prispevati kamenček v mozaik slovensko-hrvatskih odnosov med obema vojnama.

Radićevo prodiranje se je usmerjalo predvsem na Prekmurje in nekatera področja vzhodne Slovenije, Belo Krajino, šmarski, brežiški, krški okraj in dele celjskega okraja. V Prekmurju je ta penetracija nosila neke posebne črte, za katere so značilni najzgodnejši in direktni nastop Hrvaške republikanske seljačke stranke, medtem ko se je v ostalih omenjenih območjih Radičev prodor odvijal indirektno s pomočjo nekaterih slovenskih kmečkih in republikanskih strank.

Ugotoviti je moč, da je Radićevo prodiranje v Slovenijo temeljilo na dveh elementih: Prvi je bila Radićeva želja, uveljaviti se kot kmečka in federalistična stranka med kmeti tudi izven Hrvatske, drugi element pa je bilo prizadevanje nekaterih slovenskih strank, republikancev in samostojnih kmetijcev z naslonitvijo na Radića dobiti oporo v svojem boju proti klerikalni dominaciji v Sloveniji in nekaj časa proti — liberalnemu centralističnemu unitarizmu.

V primeru Posavja je moč ugotoviti, da je časovno in po moči prednjačil drugi element. V Posavju se je iz kroga ustanoviteljev Samostojne kmečke stranke leta 1919 porodila ideja, da se povežejo tudi z Radićem. Samostojni kmečki voditelj Ivan Urek, župan iz Globokega, je s pooblastilom strankinih somišljenikov iz Posavja odšel marca 1919 v Zagreb prosit Stjepana Radića, da razširi svoje glasilo Slobodni Dom tudi na Slovenijo. Pri svojih dveh potovanjih v Zagreb Urek ni uspel vzpostaviti stika z Radićem, ki ga je režim takrat že policijsko preganjal.¹

V tem času, pred volitvami v konstituantno še ni opaziti nobenih neposrednih Radićevih organizacijskih prizadevanj za prodor v Slovenijo, čeprav je v svojih dolgoročnih političnih koncepcijah kmečke države nedvomno računal tudi s Slovenci. Radić je bil eden tistih hrvaških politikov, ki je verjetno največ računal na Slovence, kar dokazuje zlasti njegovo pisanje že v anketi revije Veda iz Gorice 1913. Radićevi pogledi na Slovence so bili izmed pogledov vseh hrvaških politikov najbolj realistični in Slovencem naklonjeni.² V času boja proti sprejetju centralistične ustave je Radić napisal alternativno Ustavo neutralne kmečke republike Hrvatske, ki jo je potrdila skupščina HRSS 9. junija 1921. V njej je bilo zapisano, da državni teritorij republike Hrvatske obsega vseh osem županij banske Hrvatske ter otok

¹ Kmeti list, Nastanek samostojne kmečke stranke v Posavju 7. 7. 1926.

² Veda, št. 7, 1913, str. 265—267.

Krk in Kastavščino. Nadalje je bilo zapisano, kar je važno za Slovence, da se na osnovi načela samoodločbe narodov ta teritorij more razširiti samo s plebiscitom kakšnega obmejnega sodnega okraja v Dalmaciji ali Sloveniji ali kakšnega okrožja v Bosni in Hercegovini, če odobri takšen plebiscit skupščina Slovenije, Dalmacije ali Bosne in Hercegovine.³

Vodilna slovenska politična stranka, ki je sama ravno tako nasprotovala centralističnemu ustavnemu načrtu, se iz dveh razlogov z Radičem ni povezovala, ampak ga je najbolj grobo napadala, o čemer najbolj zgovorno priča članek v klerikalni mariborski Straži: »Hrvaška Radičevščina je priklila iz podobnih razlogov, kakor ruski boljševizem... Taki pojavi so mogoči le samo tam, kjer je ljudstvo politično in kulturno še jako nerazvito, kjer gre bolj za instinkti kakor pa za razsodkom, je socialno in družbeno neorganizirano in vsled tega dostopno vsakemu demagoškemu hujskanju... Dokler bo Radičevščina omejena samo na Hrvaško, ne bo mogla povzročiti večje nesreče in bo slednjič razpadla sama v sebi. Ako pa bi v isti meri kakor na Hrvaškem pognala korenine tudi med Slovenci, povzroči lahko razpad države. Naš kmet ima že znatno narodno in državno zavednost, razume torej, da bi bila samostojna in nevtralna republika Slovenija nemogoča... Za vsakega kdor hoče, da država ne razpade mora biti vsak stik z Radičem izključen«. Na koncu članek opozarja, da bi zmaga programa HRSS imela za posledico: 1. razpad vere in verskega mišljenja; 2. razpad države in 3. razpad slehernega družbenega reda.⁴ Iz vsega povedanega se vidi, da je slovenske klerikalce zelo vznemirjal Radičev program kmečke demokracije, ki je bila laična in protiklerikalna, čeprav ne protiverska, in njegovo radikalno federalistično in republikansko stališče, za katerega so mislili, da bo razbilo mlado državo. Med obema strankama pa je začelo prihajati po volitvah za konstituantó tudi do konkurence. Slovenska klerikalna stranka se je hotela uveljaviti tudi na Hrvatskem. Tesno se je povezovala s sorodno klerikalno Hrvatsko pučko stranko. Hrvatska pučka stranka je na volitvah za konstituantó dobila v Hrvatski-Slavoniji, Dalmaciji in Bosni 9 mandatov in se s podobno Bunjevačko-šokačko stranko, ki je imela 4 mandate v parlamentu, združila s SLS v Jugoslovanski klub, ki je vodil politiko kompromisa in ni podpiral izrazitega Radičevega federalizma in republikanstva.⁵

Po sprejetju vidovdanske ustave in začetku ostre borbe proti njej se je Radič odločil za odkrito politično agitacijo tudi v Sloveniji. Z njo je hotel doseči dvoje: ali direktno razširiti svojo volilno in politično bazo ali pa pritisniti na SLS, da se radikalizira v svojem političnem boju in stopi z njim v skupno proticentralistično, protibeograjsko fronto.

Slovenci na čelu s SLS namreč niso bili pripravljeni na takšno ostro politično borbo kot Hrvati, kar je leta 1922 lucidno opazil avstrijski konzul v Ljubljani, ki je v svojem poročilu na Dunaj zapisal, da se bodo Slovenci postopno sprijaznili z velikosrbskim hegemonističnim režimom, ker jim manjka odločnosti, v nasprotju s temperamentnimi Hrvati, ki se ne bodo. Povedal je še, da je za Slovence zlasti usodno, ker se je njihova mladina sprijaznila z novimi razmerami.⁶

Spomladi 1922 je Radič v Sloveniji intenzivno začel iskati zaveznika. Zaenkrat v Samostojni kmetijski stranki, ki je v Sloveniji konkurirala klerikalcem in imela dokaj podoben socialni program kot HRSS, še ni mogel najti zaveznika ali orodja, kajti vodstvo SKS je v času konstituante in še malo pozneje, zlasti iz osebnih klerikalističnih razlogov podpiralo centralistični režim. Toda našel se je disident iz SKS, slovenski pisatelj dr. Anton Novačan, ki je iz nasprotovanja centralizmu in unitarizmu izstopil iz SKS in 18. marca 1922 v Celju ustanovil Zemljoradniško stranko za Slovenijo in začel agitirati v celjski, brežiški, krški in novomeški okolici. Že čez

³ Bogdan Krizman, Korespondencija Stjepana Radića 1919—1928, Knjiga 2, Zagreb 1973, str. 50—51.

⁴ Straža, 31. januarja 1921.

⁵ Branislav Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929, Beograd 1979, str. 94—107.

⁶ Haus — Hof — und Staatsarchiv Wien, Neues politisches Archiv, Konsularberichte, fasc. 37 Laibach. Poročilo avstrijskega konzulata v Ljubljani zunanjemu ministrstvu na Dunaju 1. marca 1922.

meseč dni je svojo stranko preimenoval v Slovensko republikansko stranko. Izjavil je, da se stranka zavzema za jugoslovansko državo konfederativnega tipa; družbeni ideal pa ji je združništvo. Poudaril je, da bo stranka najtesneje sodelovala s HRSS.⁷

Kakšen je bil v tem času Radičev program? Lahko si ga preberemo iz Ustavnega načrta nevtralne kmečke republike Hrvatske iz aprila 1921.⁸ V njem je govor o ozemlju hrvaške republike, o njenih suverenostnih kompetencah in o konfederalni zvezi s konfederalnimi enotami Srbijo, Slovenijo, Črno goro in delno Bosno. Poleg tega je v tem ustavnem načrtu govor o gospodarskih in socialnih zadevah. Kot temelj vsega družbenega življenja je postavljen kmet. Zato se ustavni načrt zavzema za svobodni kmečki dom, za družino kot »prvi faktor poštene vzgoje, gospodarstva in kulture,« za republiko kot organizacijo gospodarstva in kulture, za agrarno reformo in svobodo poklica.⁹ V tem kontekstu stoji tudi sledeče: »Kmečka večina naroda dela na svojem svobodnem domu. Življenjski interesi te večine so nerazdružljivi od življenjskih interesov vseh ostalih gospodarskih staležev. Kmečka država zasigura pravilno poslovanje vsem granam gospodarstva, zlasti industrijski produkciji ter urejuje vse to z zakonom o delavskem pravu, v katerem se uvažuje ves delavski pokret.«¹⁰

Nadalje je v tem »ustavnem« načrtu govor o neodvisnosti sodstva, o organizaciji šolstva in kulture kot splošnih stvarih vsega naroda, o svobodi in enakopravnosti vsch veroizpovedi, o izvrševanju ljudske suverenosti, z direktno splošno volilno pravico, z izvoljenimi ljudskimi zastopniki in ljudskim referendumom. Poleg teh osnovnih vrhovnih državnih političnih principov pa poudarja tudi princip ljudske samouprave v občinah, ki naj bodo predvsem gospodarske enote, in v županijah, v katere se povezujejo občine.¹¹

SLS se je ustrašila Radičevega prodiranja v Slovenijo s pomočjo Novačanove Slovenske republikanske stranke in poskušala z vsemi sredstvi to stranko onemogočiti. Korošec je 9. maja 1922 poslal k Radiću svojega emisarja, ki je poskušal Radića odvrniti od sodelovanja z Novačanom. Obljubil je celo Radiću, da se bo SLS sama ravnokar proglasila za republikansko in stopila v blok s HRSS.¹² Toda ta intervencija je ostala brez rezultata; Radić se je raje 12. maja 1922 sporazumel z Novačanom in poslal Slovencem posebno poslanico in jim svetoval naj podprejo svojo republikansko stranko, ki bo temeljila na isti človeškosti in kmečki osnovi kot HRSS. V Radičevi poslanici je nadalje rečeno, naj bi obe stranki imeli stalne zveze in bi njihovi predstavniki obojestransko prisostvovali sejam strankinih vodstev.

Oblasti se je zdelo Novačanovo gibanje nevarno in je prepovedala izhajanje njegovega glasila Naša vas.¹³ Toda že decembra 1922 je Novačan začel izdajati novo glasilo Republikanec. Ta je 4. januarja 1923 objavil navdušujoč pozdrav Radiću: »Ko stopaš prvič na slovenska tla kot gost Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev, znaj ti veliki graditelj in bojevnik za kmečke pravice, da ti trepeče nasproti tisoč in tisoč src naših slovenskih kmetov brez razlike strank.«¹⁴

Pokazalo pa se je, da se slovenski kmetje niso kaj prida vneli za Novačana. Ni mu uspelo pridobiti na svojo stran Samostojne kmečke stranke in tudi klerikalna stranka je odločilno pomagala zaježiti Radičevo prodiranje. Zaradi tega je v začetku leta 1923 v Slobodnem Domu izšel oster napad na Hrvatsko pučko stranko, ki so jo imeli za Koroščevo podružnico na Hrvatskem. Iz tega članka se lahko preberejo bistveni Radičevi očitki klerikalcem: »Pučkaši (popovci) to so vidovdanski ustavniki, ki ne poznajo hrvatske države, hrvatske samostojnosti, hrvaškega sabora in se tudi

⁷ Naša vas, 7. marca 1922; A. Prepeluh, Kmetki pokret med Slovenci, Ljubljana 1928, str. 20—21.

⁸ Kratak oris Radičevega programa podaja B. Krizman v uvodni študiji h korespondenci Stjepana Radića, knj. 2, str. 53—54. Najnovejšo analizo tega programa je podala hrvatska zgodovinarica Branka Boban v svoji študiji O osnovnim obilježjima seljačke države u ideologiji Antuna i Stjepana Radića. Radovi 13, Sveučilište u Zagrebu, Centar za povjesne znanosti 1980, str. 51—88.

⁹ Ves Radičev program v tako imenovanem ustavnem načrtu HRSS je bil Slovencem posredovan v listu Avtonomist aprila in maja 1923. Ta povzetek se opira na prevod ustavnega načrta v Avtonomistu.

¹⁰ Avtonomist, 28. 4. 1923.

¹¹ Avtonomist, 5. 5. in 12. 5. 1923.

¹² Slobodni dom, 11. maja 1922.

¹³ Arhiv SR Slovenije, fond Pokrajinsko namestništvo, fasc. 2.

¹⁴ Republikanec, 4. januarja 1923.

niso izjasnili za pravo avtonomijo s hrvaškim saborom . . . Niso se izjasnili za to, kar je v vsaki državi srčna aorta, namreč za finančno samostojnost Hrvatske . . . Odšli ste z vašim Korošcem v Beograd, predno smo vas za to pooblastili in prisegli ste kralju, prej predno je kralj prisegel na ustavo. S tem je bila odvzeta vsakršna svoboda narodnim zastopnikom, toda vi se tako in tako niste ozirali na svobodo.«¹⁵

Pred skupščinskimi volitvami 1923 je prišlo zaradi kandidatskih list do spora med Novačanom in Radićem. Radićevi odposlanci so na zboru slovenskih republikancev predlagali za Slovenijo skupno listo SRS in HRSS, katere nosilec bi bil na Štajerskem dr. Vlatko Maček, niso pa hoteli sprejeti slovenskih kandidatov na svojo listo na Hrvaškem. Razšli so se brez doseženega sporazuma. V Republikancu je 1. marca 1923 sledil grenak obtožujoči Novačanov članek, ki je precej zadeto razgrnil bistvo tedanjega spora, pa tudi trajno bistvo hrvaško-slovenskega odnosa. Novačan je namreč zapisal: »Jaz Radiča visoko cenim, toda nočem, da bi Radič bio moj vladar, jaz pa njegov lakaj. Zvezo s Hrvati da in vedno, pod jarem pa nikdar in nikomur več, tudi hrvatski jarem ne!«¹⁶ Za marčne volitve v narodno skupščino 1923 je Radić na Štajerskem postavil svojo kandidatno listo, ki je dobila predvsem v Prekmurju in na Dravskem polju 2 poslance. Slovenske republikance je na volitvah vodil Novačan sam in zabeležil le skromen rezultat 1461 glasov, in s tem precej zaostal za Radićem, kakor tudi za Samostojno kmečko stranko, ki jo je v štajerskem volilnem okrožju vodil Novačanov rojak Josip Drofenik in je dobila 4553 glasov. V Posavju in Posotelju so zmagali kandidati SLS.

Po volitvah, ki so utrdile moč HRSS na Hrvaškem in SLS v Sloveniji, je prišlo že 22. marca v Ljubljani do medsebojnih pogovorov o sodelovanju, ki sta jih vodila dr. Vlatko Maček in dr. Anton Korošec. Sporazum je bil podpisan že 27. marca 1923 v Zagrebu in z njim je bil ustanovljen federalistični blok, ki so ga poleg omenjenih strank sestavljali še bosanski muslimani JMO.¹⁷

Vsi motivi in preudarjanja ob tem političnem zasuku niso znani. Osnovna namera je bila, da se s federalističnim blokom kontrira velikosrbski in centralistični politiki radikalov in demokratov. Verjetno pa je slovenske klerikalce vodil tudi preudarek, da bo sporazum z Radićem slednjega odvrnil od njegove aktivnejše neposredne agitacije v Sloveniji. Obstaja domneva, da je namreč radikalizacija narodnostnega programa SLS v smeri samoodločbe oziroma federativnosti ob skupščinskih volitvah in po njih bila storjena v zvezi s približevanjem Hrvatski republikanski seljački stranki.¹⁸

Sodelovanje HRSS in SLS v federalističnem bloku ni popolnoma odpravilo razlik in rivalstva med obema strankama. Slovenski klerikalci niso bili pripravljeni popolnoma slediti drzni in na videz avanturistični politiki Stjepana Radića, zlasti ne po njegovi poti v inozemstvo in po njegovem vstopu v komunistično kmečko internacionalo. Odkrito pa so obsojali pritisk režima zoper HRSS od poletja 1924 dalje, zlasti napade centralistično in unitaristično usmerjenih slovenskih liberalcev. Karakterističen je npr. članek »K razpustu HRSS« 3. januarja 1925 »Izjemni zakon o zaščiti države (na osnovi katerega so razpustili HRSS) prepoveduje komunistične in anarhistične organizacije, ki imajo namen, da potom nasilnega prevrata izpremenijo obstoječi državni in gospodarski red . . . Le bedak mora trditi, da je Radič komunist. Ne samo, da ni komunist, on se proti komunizmu celo bori in ga je v Slobodnem Domu neštetokrat pobijal, tako glede njegovega gospodarskega programa, kakor glede njegovih nasilnih metod. Komunisti sami so Radića proglasili in proglašajo za »Kmečkega buržuja«. Radič je dejansko največji nasprotnik komunizma, ker mu je otel hrvatske kmetске mase in jih organiziral na privatnolastninski podlagi . . . Če se HRSS strinja s sovjeti glede gesla: Federacija balkanskih republik, je to slučajna

¹⁵ Slobodni Dom, 6. januarja 1923.

¹⁶ Republikanec, 1. marca 1923.

¹⁷ Slovenec, 23. in 28. marca 1923.

¹⁸ Jure Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovanski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije (dec. 1922 — april 1923), Zgodovinski časopis 38, 1984, št. 1—2, str. 18, op. 85.

koincidenca, ki ni čisto nič odvisna od kakšnega komunizma...¹⁹ S takšnim izčrpnim komentarjem in razlaganjem Radičevega socialnega programa in njegovega nacionalnega federalizma je SLS dokaj decidno posredno zagovarjala sebe. Na Slovensko ljudsko stranko so doma v Sloveniji stalno pritiskali tudi določeni krogi, naj čim tesneje sodeluje s Hrvati. V letih 1923 in 1924 je bilo to sicer maloštevilno slovensko avtonomistično gibanje s časopisom *Avtonomist*, ki sta ga vodila Albin Prepeluh in dr. Dragotin Lončar. Navduševala sta se za Radičev program, ga propagirala in opozarjala na usodno povezanost slovenskega in hrvaškega naroda. V tem pogledu je zelo ilustrativen članek *Odločilni trenutki*: »Blíža se jesen in z njo se bliža čas, ko bo moral slovenski narod odločiti, kakšno politiko misli odslej voditi nasproti Belgradu... Naj se slovenski narod odloči tako ali tako, nečesa ne sme nikdar pozabiti. Slovenci brez Hrvatov ne bodo nikdar izvojevali svojih zahtev, ker so sami za sebe preslabi! Iz tega pa sledi nujno, da ne smejo Slovenci narediti nobenih korakov, ne da bi se preje sporazumeli o tem s Hrvati. Mi poznamo dobro sedanjo srbsko politiko in vemo, kaj zasleduje. Ona hoče na vsak način odtrgati Slovence od Hrvatov. Za to, da bi zapustili Slovenci Hrvate, bi dali Srbi Slovincem marsikako strankarsko in narodno koncesijo. Ampak pri tem se ne smemo varati. Hrvati so močnejši od Slovencev, hrvaški problem je za Srbe bolj pereč kot slovenski; če bi se hoteli Hrvati sporazumeti s Srbi — bi jim dali Srbi danes na milost in nemilost vse Slovence! Kaj sledi iz tega? Tudi če bi dobili Slovenci danes za to, da pomagajo Belgradu proti Hrvatom, kakšno drobtinico, bi Slovenci pozneje drago plačali vse to. Kajti tudi Slovenci skupaj s Srbi ne bi mogli dolgo vladati proti celemu hrvaškemu narodu. Prej ali slej bi bili Srbi prisiljeni, da se pogajajo s Hrvati. In takrat se ne bi Belgrad nič pomišljal, izročiti Slovence Hrvatom. Kako bi Hrvati plačali Slovincem to, da so jim Slovenci v najtežjem boju padli v hrbet, si ni težko misliti. Slovensko in hrvaško vprašanje je v bistvu isto in se reši najlažje, če korakata oba naroda v eni bojni vrsti... Mi ne smemo nikdar pozabiti, namreč: da smo Slovenci in Hrvati navezani en na drugega, da pa so Hrvati Slovincem bolj potrebni kot Slovenci Hrvatom...²⁰ Seveda je takšno pisanje naletelo na veliko odobravanje v Radičevem glasilu v Zagrebu.²¹ Glede Slovencev je Radič v tem času, kot vedno, poudarjal njihovo narodno samobitnost in njihovo pravico na avtonomijo. Zanimive so njegove misli, ki jih je izrekel 9. januarja 1924 v intervjuju italijanskemu časopisu »Il secolo« na Dunaju: »Jugoslovenska ideja, kakor jo predstavlja Srbija, je pravzaprav prevara in rop. Prevara je v tem, ker se proglašča, da so Hrvati, Srbi in Slovenci en edinstven narod s tremi imeni... Kljub vsem lažnim prerokbam za časa prve svetovne vojne so danes Hrvati in Srbi popolnoma medsebojno ločeni kot dva popolnoma samostojna naroda, tako ločeni, kot še nikoli niso bili v zgodovini. Popolna individualizacija Hrvatov je imela za posledico, da se je formiral tudi slovenski narod kot popolnoma samostojna celota, ki je ni mogoče pretopiti v noben slovenski narod...²²

Za skupščinske volitve februarja 1925 so slovenski klerikalci in HRSS nastopili kot konkurenti. Radiča pa je v Sloveniji podpirala prenovljena Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, ki so jo sestavljali ostanki Novačanove stranke in pristaši slovenskih avtonomistov Prepeluha in Lončarja. Stranka je 30. novembra 1924 razglasila na konferenci v Zidanem mostu federativno zvezo s HRSS in sklenila nastopiti na volitvah v Sloveniji. Z Radičem se je sporazumela tako, da je sama postavila svojo listo s Prepeluhom na čelu za ljubljansko volilno okrožje, v mariborskem okrožju pa je enostavno podpirala listo HRSS. Prepeluh s 4.139 glasovi ni bil izvoljen, Radičeva lista na Štajerskem pa je s 16.404 glasovi dobila 3 mandate²³ tudi po zaslugi slovenskih republikancev. Še vedno pa je bila radičevščina pretežno ome-

¹⁹ O tem priča pisanje Slovence in govori poslancev SLS v Narodni skupščini.

²⁰ *Avtonomist*, 1. septembra 1923.

²¹ *Slobodni Dom*, 11. septembra 1923.

²² *Slobodni Dom*, 16. januarja 1924.

²³ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 17, 19. februar 1925.

jena na Prekmurje in Podravje. V Posavju in Posotelju se je še vedno boljje odrezala Samostojna kmetijska stranka, ki pa ni mogla spodrniti SLS.

Po Radičevi uklonitvi pred beograjskim pritiskom, njegovim pristankom na vi-dovdansko ustavo in sestavo skupne vlade z radikali, se je znova v vsej ostrini od-prla klerikalna fronta proti Radiću in njegovim zaveznikom v Sloveniji. Napisanih je bilo veliko politično razgretih kritik na Radičev in hrvaški račun. Toda precej je bilo tudi stvarnih, globoko analitičnih ocen o življenjsko pomembnem slovensko-hrvatskem odnosu. Najbolj direktno govori o tem članek v Slovincu z naslovom Komanda iz Zagreba: »Hrvatje hočejo Slovenijo spraviti pod svojo komando, kot jo zdaj že šest let komandirata Pašić in Pribičević. Vprašamo se: Koliko pa bo Slo-venec na boljšem, če plačuje davke v Zagreb namesto v Beograd, koliko bo Slovenec na boljšem, če bo namesto narodne skupščine v Beogradu hrvatski sabor v Zagrebu z ogromno večino odločal o slovenskih zadevah, o slovenskem gospodarstvu, o slo-venskem kmetijstvu, slovenski šoli itd. Slovenci bodo morali spet ponižno prosjačiti ali se boriti za vsak drobec posebej. Zato moramo nepremakljivo stati na svoji za-htevi: Hočemo avtonomno Slovenijo v okviru močne in neporušljive Jugoslavije. Srb in Hrvat nam bodita brata, ne pa gospodarja. Odklanjamo Pašičev centralizem, ne maramo pa tudi Radičevega.«²⁴

Razhod klerikalcev z Radičem so porabili slovenski Samostojni kmetijci, ki so se po dveh sestankih v začetku marca in maja 1925 združili s Slovensko republikan-sko stranko v Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva. Njena voditeljja Albin Prepeluh in Ivan Pucelj sta obiskala Stjepana Radića v zagrebškem zaporu in sklenila z njim najtesnejšo politično zvezo,²⁵ katere glavna politična ost je bila naperjena zoper kle-rikalce in samostojne demokrate. Začela se je doba velike Radičeve popularizacije v časopisu Zveze slovenskega kmečkega ljudstva Kmetškemu listu. Vsi so pričakovali, da je nastopila odločilna etapa Radičevega prodora v Slovenijo. Sam Radić je avgu-sta 1925 prišel na kmečko zborovanje na Krškem polju. V svojem govoru je dejal, da je slovenski kmet prubit na križ: na prvega ga je pribil italijanski imperializem, na drugega advokati liberalnega kova, na tretjega pa slovenski duhovniki. Izjavil je, da je od sto slovenskih duhovnikov morda en sam dober, da zaradi politike seljačke stranke vera ni v nevarnosti, ampak je v nevarnosti popovski žep.²⁶ Klerikalci so že čez dva dni ostro protestirali v Slovincu in dolžili Radića, da začenja kulturni boj.²⁷ Ostro je Radića nato obsodil Anton Korošec na zborovanju SLS 12. septembra v Ljubljani. Očital mu je, da je kapituliral pred srbskim centralističnim nasiljem. Pribil je, da mora, kdor hoče imeti SLS za zaveznico, upoštevati njen slovenski pro-gram. Povedal je še, da »SLS ni istovetna z organizacijo katoliške cerkve. Ona ni verska, ampak strogo politična organizacija. Toda njen program je braniti vse sve-tinje slovenskega naroda in med te ne spada samo njegova kultura, marveč tudi vera. Naš cilj je dati državi mir, in to tako, da damo vsakemu narodu politično svo-bodo, stanovom možnost obstoja, socialni in gospodarski napredek in razvoj.«²⁸

Zdi se, da je Radić čutil za potrebno, da na te Koroščeve proteste pove svoje stališče oziroma svoj program, ko je 21. septembra obiskal Ljubljano. V slovenski zdravici na svoje prijatelje iz Zveze slovenskega kmečkega ljudstva (dr. Marušič, Pucelj, dr. Ravnihar, dr. Lončar) je izjavil, da je Korošec suženj Vatikana, da mora demokracija izpeljati tri glavne naloge: pacifizem, socialno pravičnost in humanost, ter narodno in versko misel. »Hrvatji smo si vzeli pacifizem za podlago svoje poli-tike. Naša država ne bo nobenemu napovedala vojne . . . Socialna pravičnost je har-monija, ki jo prinaša HSS. Napačna je misel, da bo narodnost umrla in na napačni poti so tisti, ki trdijo, da so obračunali z vero, sedaj pa bodo še z narodnostjo. Vera je odnos človeka z bogom, ne pa z duhovnikom. Vera je zavest a ne imperializem.

²⁴ Slovenec, 4. februar 1925.

²⁵ Kmetški list, 16. maja 1925.

²⁶ Kmetški list, 24. avgusta 1925.

²⁷ Slovenec, 25. avgust 1925.

²⁸ Slovenec, 15. september 1925.

Isto je z narodnostjo, ki ni ne imperializem ne šovinizem. Slovenija mora biti enotna, tudi tista, ki je danes ni tu (Koroška in Primorska), Slovenec mora biti gospodar, ne berač. In v interesu nas vseh je, da je Slovenija z nami, saj vnaša v skupnost svojo posebnost, svojo dušo, svojo kulturo.²⁹ Drugi dan je Radić v Narodnem domu govoril še glede notranje politike in gospodarstva in izjavil, da mora država varčevati; vsi nepotrebni državni uslužbenci bodo odpuščeni, število vojaštva se bo zmanjšalo, izenačili se bodo davki, škodljive carine pa odpravile. Slovenci so po kulturi med Jugoslovani na prvem mestu. Imajo najboljše ljudske in srednje šole. Vzdržali so med 70 milijoni Nemcev in 30 milijoni Italijanov. Slovenijo je treba povezati z morjem, posebno z Reko.³⁰

Radićevi zavezniki v Sloveniji, zlasti Pucelj, Prepeluh in Marušič, so bili zelo aktivni. V začetku maja 1926 so na zboru v Celju Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva preimenovali v Slovensko kmetско stranko. Zbora se je udeležil in na njem govoril tudi Stjepan Radić, ki so ga udeleženci navdušeno pozdravljali.³¹ Slovenski kmetški stranki se je znova pridružil dr. Anton Novačan, ki se je vrnil s svoje dveletne diplomatske službe iz Prage. SKS je po vsej Sloveniji prirejala ljudske shode in popularizirala Radića, zvezo slovenskega in hrvaškega kmečkega ljudstva ter napadala SLS. Višek teh zborovanj je bilo v avgustu 1926 veliko kmečko zborovanje na Krškem polju, ki je želelo vzbujati spomin na hrvaško-slovensko sodelovanje v Gubčevem kmečkem uporu.³² Udeležili so se ga voditelji SKS in prišel je ter govoril tudi Radić.³³

Vsa ta intenzivna agitacija pa Radiću ni odprla vrat do slovenskih kmečkih množic. Klerikalna stranka je v svoji zagrizeni, toda dokaj spretni kampanji, med slovenskim ljudstvom poskušala Radića čim bolj očrniti, da je hrvatski šovinist, da je proti veri, da je proti slovenski univerzi in proti slovenskemu narodu; to je imelo svoj učinek pri narodno zavednih slovenskih kmetih. Voditelje Slovenske kmetške stranke je zmerjala kot Radićeve lakaje. Albin Prepeluh se je trudi v Kmetškem listu dokazati, da Radić nikdar ni trdil, da so Hrvatje in Slovenci en narod. Poudarjal je, da je v danih razmerah in ustavnih bojih v državi vsaj v političnih zadevah potrebna solidarnost hrvatskega in slovenskega kmečkega ljudstva. Ugotavljal je, da je SLS naredila napako, ko je sabotirala takšno sodelovanje in da te napake ne bo moč tako hitro popraviti; vsaj ne brez temeljite duhovne preнове v klerikalni stranki.³⁴

Proti Radiću in njegovim zaveznikom je klerikalna stranka aktivno vpregla ves svoj aparat, duhovščino, ki je na slovenskem podeželju imela še vedno izredno avtoriteto. Ko so konec leta 1926 slovenski kmetijci pridobili za svojo stranko nekaj duhovnikov na Gorenjskem in jih nameravali kandidirati za januarske oblastne volitve, je škof Jeglič to odločno preprečil. V svojem dnevniku ima zabeleženo: »Pred dnevi je prišel k meni Prepeluh, samostojni kmetijec in me vprašal, če dovolim, da bo v kranjskem srezu nosilec liste župnik Piber. Ker ta stranka edinost razdira, SLS škoduje in jo slabi, pa bi lista z župnikom volilce begala, sem pismeno odgovoril, da na to željo ne morem pristati.«³⁵ Nekaj dni pozneje je bil pri Jegliču sam minister Pucelj, ki ga je prosil, da bi duhovniki kandidirali na listi SKS. Jeglič se ni dal ujeti v politično zanko in je na Puceljevo vprašanje, če ima zoper to kakšne politične razloge, odgovoril samo: »Ako jaz to storim, izgubim vso veljavo pri večini duhovnikov in pri večini ljudstva, sam sebe pa ubiti ne morem...« Nato Jegličevo premišljevanje: Kaj se hoče, tudi ta nastop je v programu božje previdnosti. Vem da bom od nje dobil za stvar (za SLS, op. J. P.) koristen izid: za mojo osebo, naj bo

²⁹ Kmetški list, 24. september 1925.

³⁰ Ravno tam.

³¹ Kmetški list, 5. maja 1926.

³² Kmetški list, 11. avgusta 1926.

³³ Kmetški list, 18. avgusta 1926.

³⁴ Kmetški list, 3. marca 1926.

³⁵ Dnevnik škofa Jegliča, 2. decembra 1926 (Prepis dnevnika v Arhivu CK ZKS).

kar že.³⁶ Jeglič je potem tudi ukrepal proti nediscipliniranemu kranjskemu dekanu Koblerju, ki je agitiral za SKS in za Radića. Razrešil ga je dekanske časti in službe.³⁷

Slovenska kmetijska stranka v tesni zvezi z Radićem je na oblastnih volitvah januarja 1927 dobila v ljubljanski oblasti 12.300 glasov in 5 poslancev v oblastni skupščini, ki je štela 50 poslancev; v mariborski pa 10.000 glasov in 4 poslance, to pa je bil tudi višek, ki so ga slovenski kmetijci predstavljali kot velik uspeh, Slovenska ljudska stranka pa kot hud poraz.³⁸ Po oblastnih volitvah je prišlo v začetku februarja 1927 do spremembe režima; HSS je bila izključena iz vlade in vanjo je vstopila SLS, ki je sedaj še ofenzivneje nastopila proti Radiću in SKS. O tem pričajo številni ostri članki v Slovincu. Med njimi je najbolj karakterističen članek: Radić in katolištvo, v katerem je med drugim zapisano tudi sledeče: »Poleg naštetih drugih problemov imamo v naši državi tudi problem Stjepana Radića. Radić je problem sam zase. Ker vsak človek samega sebe najmanj pozna in ker to kar človek govori, nikoli ni točen izraz njegove duševnosti, ampak jo velikokrat celo zakriva, je jako težko spoznati Radića iz njegovih govorov. Eno pač njegovi retorični izlivi popolnoma nedvoumno odsevajo: kaotičnost njegovega mišljenja. Radić je kaos brez opredeljene oblike, zmožen naštetih oblik, ki se fantastično menjavajo, prelivajo in na svojih skrajnostih ena drugo zanikajo. In Radić je v svojem zadnjem govoru v Zagrebu samega sebe odkril, ko je dejal, da se v svoji čustvenosti nagiba k iztoku. To je točno: Radić in vsa njegova miselnost je iztočna v pomenu antiteze k zapadu; odtod tudi njegova averzija napram katolicizmu. Bilo bi krivično oziroma napačno smatrati Radića za brezverca, fromasona ali načelnega antikristjana. Njega sploh ni mogoče spraviti v nobeno vrsto in red; kajti on je zanikanje vsake urejenosti; on je iztočnjak, ki ne pozna sistema, doslednosti, mere, discipline, samoomejevanja in logike. On je brezbrežno čustvo, neomejena fantazija, drzen kombinator, ki se igraje kreče v irealnem svetu in dejanskost sprevrača po svojih željah...«³⁹ V članku je tudi odstavek, ki razkriva bistvo medsebojnega rivalstva in medsebojni strah in antipatijo: »Iz tega je tudi razumljivo popolnoma krivo Radićevo gledanje na Slovensko ljudsko stranko, v čemer se zлага tudi s srbskim javnim mnenjem... Pri Radiću pa se tudi v tem oziru čisto svojevrstno meša nasprotna iztočna orientacija duha z zlobo, strankarskimi računi in politično rivaliteto; on dobro ve, da bi mu mogla na Hrvatskem izpodkupati tla samo taka in taka organizirana stranka kot je naša...«⁴⁰

Takšno pisanje je doseglo svoj cilj, v vernih in SLS zvestih množicah je bil Radić onemogočen. Njegove vrste v Sloveniji se niso širile, nekaj omahljivih koristolovskih elementov je odpadlo. Nekateri ugledni stari voditelji SKS so zaradi nestrinjanja s kandidatno listo prestopili v SDS, med njimi Ivan Urek z Globokega pri Brežicah in Jakob Kušar iz Notranjih gorc.⁴¹ SKS je na volitvah doživela popoln neuspeh. V Štajerskem volilnem okrožju, kjer je bil nosilec liste Radić sam, ni dobil nobenega mandata, na Kranjskem pa si je mandat zagotovil le Ivan Pucelj v svoji tradicionalni velikolaški trdnjavi.

Ko sta po volitvah Radić in SDS sklenila sporazum, so prepiri in očitki SKS nasproti disidentom prenehali; radićevci in demokrati so se pridružili Kmečko demokratski koaliciji Stjepana Radića in Svetozarja Pribičevića in družno napadli klerikalno stranko, ki je s tem, da se je na tihem odpovedala avtonomističnemu programu, ugodno sedela v vladi z radikali. SLS je bila v Sloveniji izpostavljena očitkom SKS, da se je prodala Beogradu in izdala avtonomijo in federalistični program. Klerikalci so vračali z očitki o Radićevem šovinizmu in zanikanju slovenstva, kar ni čisto res. Radić je nasprotno, ob vsaki priliki hvalil Slovence, njihovo visoko kulturnost in njihov pomen za jugoslovansko državo. To je izjavljal januarja 1928 na

³⁶ Dnevnik škofa Jegliča, 4. decembra 1926.

³⁷ Dnevnik škofa Jegliča, 26. januarja 1927.

³⁸ Glej povolilne komentarje v Kmetiskem listu in v Slovincu.

³⁹ Slovenec, 16. februar 1927.

⁴⁰ Ravno tam.

⁴¹ Glej Kmetiski list, avgusta 1927.

veliki skupščini v Zagrebu, marca na zborovanju SKS v Ljubljani in celo v enem svojih zadnjih govorov v Narodni skupščini: »Slovenci su najmanji brojem, ali je njihov jezik pravi literarni cvjetak, jer je brižljivo njegovan i razvijan ... To je sasvim razumljivo, jer je on tražio ljepotu u samom sebi ... Mi još nemamo slovenske akademije.«⁴²

Koliko so med ljudstvom v taki konstelaciji rasle ali padale Radićeve šanse, je težko ugotoviti. Volitev ni bilo; normalen politični razplet je presekala atentat na poslance HSS v Narodni skupščini junija 1928. V tem usodnem času se je SKS kazala zelo odločno in popolnoma podprla vse resolucije HSS in Kmečko-demokratske koalicije o preureditvi države. S proglasom načelstva je SKS zahtevala »revizijo ustave, federalizacijo države s popolno zakonodajno in finančno samostojnostjo Slovenije«.⁴³

V do vrelišča povzpeli polemiki med strankami po atentatu so slovenski liberalci SDS in Slovenska kmečka stranka obdolžili Korošca in slovenske klerikalce, ker so se ti spečali z nemoralno beograjsko čaršijo in radikalno stranko, asistenco pri umoru.⁴⁴ Slovenska ljudska stranka je takšne očitke ogorčeno zavrnila in poskušala prevaliti vso krivdo na ramena liberalne SDS in njenega voditelja Pribičevića.⁴⁵ Ob Radićevi smrti je SLS izjavila: »Pokojniku, sinu preprostih kmetских staršev je Stvarnik položil v dušo izredne darove uma in srca, kakor malokateremu drugemu. Dal mu je poleg blesteče inteligence tudi ognjevit temperament, ki ga je usposobil za sijajnega ljudskega tribuna in dar duhovitih domislekov bogatega govora, pa naravnost očarujočo moč na množico. Poln plemenitih lastnosti je šel rad do skrajnosti, bil pa je v svoji izredni dovtetnosti duha odprt vsem vplivom, in često ni videl meja, katere kruta realnost postavlja široki duši ... Politično delovanje rajnika v novi državi je vsem še sveže v spominu, da ga ni treba objavljati. Mi smo bili njegovi zavezniki, njegovi politični nasprotniki: Kot zavezniki zvesti, kot nasprotniki odkriti in pošteni; kakor nas je zadivljalo njegovo duševno bogastvo, njegov polet, njegova mnogostranost in kakor smo vedno priznavali iskrenost njegovih namenov in globoko zvezanost z ljudstvom, tako smo zelo obžalovali njegove napake ...«⁴⁶ Z Radićevo smrtjo je nastopila nekakšna zarez v hrvaško-slovenske odnose. Poizkuse njegovega uveljavljanja v Sloveniji bi mogli na kratko oceniti kot malo posrečene, ki mu niso prinesli pričakovanega uspeha, so pa izredno skalili njegove odnose z najmočnejšo Slovensko ljudsko stranko na skupno slovensko-hrvaško škodo. Še danes se lahko pridružimo oceni, ki jo je že leta 1929 zapisal lucidni ocenjevalec političnih razmer Lojze Ude v Svobodni mladini: »Politika SLS pred 6. januarjem in pisanje našega časništva sta hudo zastrupila odnose med Slovenci in Hrvati. Ne trdim, da je krivda samo na slovenski strani, tudi Hrvati bi morali spremeniti svoj ton občevanja s Slovenci. Naučiti bi se morali gledati nanje kot na najbližje, v principu enakopravne brate brez postranskih misli ... Kljub vsem težkočam na hrvaški strani pa je treba odkrito priznati, da smo Slovenci po SLS nasproti Hrvatom več zakrivilili kakor oni pred nami. To nam je treba popraviti ... Če je gorje Hrvatov gorje njihove prevelike impulzivnosti in neke politične fantastike, pa je gorje Slovencev, gorje zaradi razuma. V političnem nastopanju smo Slovenci kakor dim Kaj-nove daritve, duh teže je v nas, ki nam ne da poleteti. Premagati ga moramo in poleteti, pa četudi kdaj udarimo preko cilja ... Lažje je odpuščati napake iz prekipevajoče čustvenosti, kakor grehe iz hladnega računarskega razuma.«⁴⁷

Seveda z Radićevo smrtjo vpliv njegove ideologije in vpliv HSS v Sloveniji ni popolnoma izginil. Še vedno so ostali ljudje in skupine, ki so z njim simpatizirali.

⁴² Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, LXXVII. Redni se stanak, 13. juna 1928.

⁴³ Kmetički list, 21. junija 1928.

⁴⁴ Kmetički list, 4. julija 1928, glej uvodnik 20. junij 1928 in Slovenci in članek na 4. strani Kdo je kriv umora v Beogradu.

⁴⁵ Slovenec, 22. in 23., 26. junija in 7. julija 1928.

⁴⁶ Slovenec, 9. avgusta 1928.

⁴⁷ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovska skupnost, Ljubljana 1972, str. 268—269.

zlasti v vzhodnih predelih Slovenije. To je postalo vidno zopet od sredine tridesetih let, ko je slovensko mačkovstvo znova postajalo dejaven političen subjekt. Njegova socialna baza je bila dokaj heterogena, njegova politična usmeritev pa v glavnem bolj demokratična in leva kot pri njegovi vzornici HSS.

Zusammenfassung

RADIĆ UND DIE SLOWENEN 1919—1928

Janko Prunk

Der Autor beleuchtet in dieser Abhandlung eine bis jetzt noch völlig unbearbeitete Problematik, nämlich das Verhältnis zwischen Radić und den Slowenen. Die Abhandlung wird aufgrund von primären Dokumentar-, vorwiegend Zeitungsquellen, geschrieben. Im Zentrum der Aufmerksamkeit der Abhandlung steht Radić' Verhältnis zu der führenden slowenischen politischen Kraft in dieser Zeit, nämlich zu der klerikalen Slowenischen Volkspartei. Kurz wird Radić' Ideologie dargestellt, sein Standpunkt gegenüber den Slowenen. Besondere Aufmerksamkeit widmet die Abhandlung Radić' Bemühungen um die Gewinnung des politischen Einflusses in Slowenien und der Darstellung verschiedener slowenischen politischen Gruppierungen, die sich für Radić eingesetzt haben: Slowenische Republikanische Partei 1922, slowenische Autonomisten 1923, Slowenische Bauernpartei 1925—1928.

Die Abhandlung kommt zur Schlußfolgerung, daß es zwischen Radić und der Slowenischen Volkspartei an politischer Verständigung und Zusammenarbeit fehlte, zum Nachteil beider Seiten. Den beiden Partnern versperrte ihre verschiedene Ideologie den Weg zueinander und beide zeigten auch die Aspirationen für ihren Einfluß sowohl in Slowenien als auch in Kroatien.

Die Slowenische Volkspartei widersetzte sich erfolgreich dem Eindringen Radić' nach Slowenien, mobilisierte den slowenischen Bauern, den sie noch immer beherrschte, und nannte dabei ganz zu Unrecht Radić antikatholisch und antislowenisch.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je s finančno pomočjo Kulturne skupnosti Domžale ob odkritju spominske plošče na nekdanji Veitovi tiskarni na Viru pri Domžalah 24. maja 1980 izdalo publikacijo

EDVARD KARDELJ-SPERANS IN SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separaten odtis iz »Zgodovinskega časopisa« številka 4/1979.

Publikacija je na voljo za ceno 40 din (člani ZDS 30 din, študentje 20 din) na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I.